

Національний університет "Львівська політехніка"

БОЙКО
Христина Степанівна

УДК 711. 424.

**АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВИЙ УКЛАД
ЄВРЕЙСЬКИХ ДІЛЬНИЦЬ У МІСТАХ ТА МІСТЕЧКАХ ГАЛИЧИНИ
У КІНЦІ ХVІІІ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

Спеціальність 18.00.01
Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата архітектури

Львів - 2000

021, 4
Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та художньої архітектури
"Львівська політехніка".

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00761840 (Q)

Науковий керівник - кандидат архітектури
Петришин Галина
кафедра історії та художніх основ архітектури
Національний університет "Львівська політехніка"

Офіційні опоненти - доктор архітектури, професор
Кузьмич Орлянна Іванівна
Рівненський державний технічний університет,
завідувач кафедрою міського будівництва і господарства

- кандидат архітектури,
Білик Мирослав Степанович
Архітектурно-будівельна НПВ корпорація по комплексній організації
та регенерації середовища "ТЕРНО-КОРС" (м. Тернопіль), президент

Провідна установа - Науково-дослідний інститут теорії та історії
архітектури і містобудування Державного комітету
України у справах будівництва, архітектури і
житлової політики (м. Київ)

Захист дисертації відбудеться 20 грудня 2000 року
о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої ради К 35. 052.11. при Національному університеті
"Львівська політехніка": м. Львів, вул. Ст. Бандери, 12 ауд.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету "Львівська
політехніка" (м. Львів, вул. Професорська, 1).

Автореферат розісланий 17 листопада 2000 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

к.т.н., доц. Демчина Б.Г.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Нові містобудівні чинники, які починають формуватись та діяти в Україні, значною впливають на розвиток міських поселень. Особлива інтенсивність цих процесів спостерігається у прикордонних районах Західної України. Поряд з цим, стан досліджень архітектурно-історичної спадщини міст Галичини є вкрай недостатнім для проведення їх реконструкцій чи розбудови.

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена наступними чинниками: 1 - необхідністю збереження характерних проявів регіональної архітектури; 2 - потребою визначення впливу різних етносів на формування архітектурного середовища галицьких міст, у т.ч. виявлення специфіки архітектурно-просторового укладу єврейських дільниць у містах Галичини; 3 - незадовільним сучасним станом збереження пам'яток архітектури, що у цілому складають міське середовище; 4 - постійно зростаючим інтересом до єврейської культурної спадщини у Західній Європі та її недостатньою дослідженістю в Україні.

Для визначення мети та задач дисертаційного дослідження, зазначені чинники слід розглянути окремо.

1. Як відомо з історії, до часу утвердження української державності дослідження з єврейської тематики проводились дуже обмежено. Архітектура єврейських громад комплексно не розглядалася у науковій літературі, обмежуючись традицією вивчення окремих пам'яток архітектури. Тому саме тепер, в умовах незалежності України, стало можливим виявлення та збереження регіонального характеру міст та містечок Галичини.

2. У формуванні архітектурної спадщини України важливу роль відіграли численні іноземні етнічні громади - поляків, німців, євреїв, вірмен, татар, угорців. Відповідно і розвиток розпланувальної структури міста залежав не тільки від його функціонального призначення, а також і від етнічного складу його мешканців. Кожна із націй, яка тривалий час проживала у містах Галичини, внесла вагомий внесок у створення образу галицького міста, впродовж століть створюючи під впливом місцевих традицій свою етнічну містобудівну культуру.

У XVII ст. міграція на територію Галичини євреїв, які традиційно були міськими жителями, набрала масового характеру, а традиції їх життєдіяльності суттєво впливали на формування архітектурного середовища тогочасних галицьких міст. Вже наприкінці XVII ст. єврейська громада Галичини стала найбільшою у світі, а у XIX ст. тут було сконцентровано 253 таких громади із відомих 559 в Австро-угорській імперії.

3. XX століття принесло масові руйнування єврейських дільниць. Перша світова війна, окрім загального руйнування середмість, викликала погроми у єврейських дільницях. У міжвоєнний період відбувається відбудова єврейських дільниць із значною втратою їх специфічного середовища. Під час Другої світової війни єврейські дільниці були практично повністю зруйнованими, що призвело до втрати цілого пласту матеріальної культури євреїв, а через функціональну пристосованість навіть збережені пам'ятки зараз на грані зникнення.

4. У 90-тих роках у Західній та Центральній Європі стрімко почала зростати зацікавленість єврейською культурою. В цей час проведено дослідження єврейських поселень, що викликала потоки туризму і відповідно замовлень на проведення реставраційних робіт.

ДНБ ім. Я. Яворницького
АН України

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана у рамках наукової теми кафедри історії та художніх основ архітектури НУ "ЛПІ" - "Вивчення архітектурної спадщини та значення художніх дисциплін у формуванні творчого мислення архітектора".

Метою дослідження є виявлення характеристик архітектурно-просторового укладу єврейських дільниць у містах Галичини у кінці XVIII - на початку XX століть.

Відповідно до поставленої мети визначено основні задачі дисертаційного дослідження:

1. Узагальнити європейський досвід з вивчення формування архітектурно-просторового укладу єврейських дільниць та визначити стан його дослідженості у містах Галичини;

2. Опрацювати методіку виявлення єврейських дільниць та дослідження їх архітектурно-просторового укладу для історично-сформованих міст;

3. Охарактеризувати основні етапи формування єврейських дільниць у містах Галичини та виявити сукупність факторів, які сприяли їх утворенню;

4. Виявити характеристики архітектурно-просторового укладу єврейських дільниць у містах Галичини та визначити зміни у розпланувальній структурі міст під впливом фактору єврейського розселення;

5. Виявити еволюцію архітектурно-просторового укладу єврейських дільниць у містах до кінця XX століття та запропонувати шляхи збереження та подальшого використання архітектурної спадщини єврейських громад.

Об'єкт дослідження - міста Галичини, які володіли статусом міст у кінці XVIII - на початку XX століть (всього - 68 міських поселень¹).

Предмет дослідження - місце та архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах Галичини у кінці XVIII - на початку XX століть.

Методи дослідження - дослідження передбачає використання сукупності методичних підходів, зокрема, метод аналізу першоджерел дозволив виявити єврейські дільниці у містах; морфологічний метод застосовано для проведення аналізу розташування забудови та визначення розпланувально-просторових форм єврейських дільниць; застосування методу типологічної класифікації дозволило охарактеризувати величину єврейських дільниць, визначити типи територіального розподілу єврейського населення у містах та типологію міст за ступенем змін у їх історично сформованій розпланувальній структурі, викликаних територіальним розвитком єврейських дільниць; графоаналітичний метод та статистичне опрацювання даних використані для проведення порівняльного аналізу та об'єктивних характеристик єврейських дільниць, натурні обстеження виявляють сучасний стан збереженості архітектурної спадщини колишніх єврейських дільниць та обґрунтовують цінність з метою охорони та подальшого використання.

¹ Досліджувані міста та містечка (сучасні назви):

Белз, Бережани, Берездівці, Бібрка, Богородчани, Болахів, Броди, Буськ, Бучач, Галич, Глиняни, Городенка, Городок, Гусятин, Добромилів, Долина, Дрогобич, Жидачів, Жовква, Заліщики, Залозці, Збараж, Золочів, Калуш, Кам'янка-Бузька, Коломия, Комарно, Косів, Кути, Львів, Маринопіль, Мельниця, Миколаїв, Микулинці, Мостиська, Нараїв, Нове Місто, Новий Яричів, Озеряни, Олесько, Перемишляни, Підгайці, Підкамін, Помор'яни, Рава-Руська, Рогатин, Рудки, Самбір, Скалат, Сколе, Снятин, Сокаль, Солотвино, Івано-Франківськ, Стара Сіль, Старий Самбір, Судова Вишня, Тербовля, Тернопіль, Тисмениця, Скелівка, Хирів, Чортків, Щирець, Яворів, Язловець, Івано-Франкове.

Межі дослідження - часові межі дослідження охоплюють кінець XVIII - початок XX ст., тобто період входження Галичини у склад Австро-угорської імперії з особливим розглядом архітектурно-просторового укладу єврейських дільниць станом на середину XIX ст. та окремими розвідками його еволюції у розпланувальній структурі міст до сучасного стану. Територіально досліджуваний регіон обмежується частиною історичної Галичини, яка належить Україні, у сучасних межах - Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська області.

Наукова новизна одержаних результатів

1. Вперше широко введено у науковий обіг України документальні плани міст Галичини середини XIX ст. із виділенням у них територій розселення євреїв.

2. Вперше виявлено розташування, форму та величину єврейських дільниць у містах Галичини.

3. Виявлено та досліджено характеристики архітектурно-просторового укладу єврейських дільниць у містах Галичини у кінці XVIII - на початку XX століть та проведено його композиційно - розпланувальний аналіз.

4. Визначено внесок єврейських громад у формування архітектурної спадщини міст Галичини.

Практичне значення одержаних результатів полягає у: розширенні тематики досліджень історичного розвитку міст Галичини та доповненні уявлення про архітектуру та урбаністику України у кінці XVIII - на початку XX століть; опрацюванні методики досліджень розпланувальних структур міст з врахуванням етнічного фактору; обґрунтуванні необхідності проведення реставраційних робіт по відновленню пам'яток архітектури єврейських громад та постановці питання про їх охорону з метою активізації міжнародного туризму в Україні; відновленні історичної підоснови міст для проведення проектних робіт із врахуванням їх індивідуального регіонального характеру; спробі показати етнічну своєрідність архітектури міст Галичини як передумову для подальших досліджень у цій галузі. Окремі результати досліджень можуть бути використані дослідниками історії архітектури у історико-містобудівних, краєзнавчих, етнографічних, науково-популярних виданнях. Джерелознавча частина роботи може бути використана у якості довідково-інформативної бази для продовження досліджень.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації викладені і обговорені на українських та міжнародних конференціях та семінарах: Україно-австрійський науково-методичний семінар "Книга міст Галичини" - Львів, 23-24.10.1995; Наукові сесії Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ): VII-ма - Львів, 6-30.03.1996, VIII-ма - Львів, 3-22.06.1997; Україно-австрійський науковий семінар "Історія Галичини в Австро-угорський період". - Львів, 22-24.09.1997; Австрійсько-український семінар "Книга міст Галичини". - м. Лейбніц / Австрія, 20-24.10.1997; Міжнародний науково-практичний семінар "Історична, мистецька та архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації та використання". - Жовква - Львів, 23-24.04.1998; Наукова конференція "Картографічна спадщина України". - Львів, 6-7.10.1998; Молодіжний науково - культурологічний семінар земельного товариства "Вісла-Варта" 20-22.11.1998 у м. Вісбаден / Німеччина, Звіт-доповідь про результати досліджень у

Гердер-Інституті 1-30.11.1998 та 2-30.06.2000 у м. Марбург / Німеччина); Науково-практична конференція "Проблеми малих міст України: розвиток самоврядування і реформування місцевого господарства в контексті національних традицій і світового досвіду". Львів-Золочів, 27-28.05.2000; Міжнародний науковий симпозиум "Європейське гетто - як урбанізований простір". м. Відень / Австрія, 7-9.11.2000.

Структура та об'єм дисертації. Дисертація складається із змісту, вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Основна текстова частина складається із 150 сторінок, включаючи ілюстративний матеріал на 31 сторінці, бібліографія кількістю 392 найменування на 33 сторінках та 9 додатків на 82 сторінках, куди включено: тлумачний словник термінів, примітки до методики дослідження, табличний та ілюстративний матеріал.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

РОЗДІЛ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД

Дослідженню АПУ² єврейських поселень у європейських містах присвячено численні праці зарубіжних науковців. Важливими є ґрунтовні монографії³, які детально описують історію виникнення, особливості формування та існування єврейських поселень. У найновіших дослідженнях⁴ велика увага приділяється вивченню та ґрунтовному опрацюванню історії та топографії єврейських поселень у містах (від початків закладення до нашого часу), дослідженню основних міграційних процесів єврейського населення, розпланувальної структури та динаміки кількості поселень, величини та географії поширення громад, впливу єврейського населення на хід урбанізації у містах Європи⁵. На підставі історико-архітектурних досліджень 1994-1996 рр.⁶, було обґрунтовано і виконано проекти реконструкції окремих збережених єврейських кварталів Відня, Зальцбургу, Грацу, Марбургу, Радкерсбургу (Австрія), Регенсбургу (Німеччина), Нікольсбургу, Канітцу, Просніцу, Великого Межиріччя (Словаччина), Шопрону (Угорщина), Барселони (Іспанія). Особливий інтерес представляють вибрані матеріали до містознавства⁷, виконані для окремих країн Європи⁸, а саме методика опрацювання міст, що дозволяє скласти об'єктивну картину про місце кожної із націй в устрої міст. Належна увага приділена дослідженню та проблемам збереження та охорони архітектурної спадщини єврейських громад. Зарубіжні дослідники⁹ у своїх працях широко досліджують та відзначають урбаністичне, архітектурне,

² АПУ - архітектурно-просторовий уклад

³ Балабан М., Бауцт Ф.Ю., Герцог Є., Гольдберг Ю., Зборовські М., Канська М., Парік А., Шгайн Й.

⁴ Juden in der Stadt. Beitrage zur Geschichte der Staedte Mitteleuropas. - Linz/Donau, 1999.

⁵ Баркай А., Бруер А., Влашер Р., Гавекамп А., Гранак А., Кемляйн С., Ріхарц М., Тох М., Цісс Ф.-Й.

⁶ Веннігер М.Й., Каталін Дж. Шенде, Кльєновскі Й., Льорманн К., Райсс Й., Рудольф К. Ф., Шмід Д.

⁷ Бертольд Д., Гольдманн Ф., Деак Е., Йоганек П., Пікль О., Рауш В., Фейгсль Г., Штооб Г.

⁸ "Deutsches Staedtebuch...", "Oesterreichisches Staedtebuch...", "Das Staedtewesen der Laender der ungarischen Krone..."

⁹ Зянтковскі Л., П'ехоткі М. і К., Хоецка Е.

історичне та соціологічне значення пам'яток архітектури єврейських дільниць, у першу чергу синагог.

Загалом, у Галичині єврейські поселення є маловивченими, проте вони часто згадуються у дослідженнях, проведених у інших країнах, зокрема, у працях польських науковців¹⁰. Наприкінці XVIII - на початку XIX століть у популярній у цей час "подорожній літературі" до вивчення стану галицьких міст та їх мешканців вдаються німецькі автори¹¹, які описують міське життя та специфіку тогочасного просторового укладу галицького міста, відзначаючи їх помітну різницю від західноєвропейських. У численних описах галицьких міст¹² іноземцями було відмічено різницю в АПУ різних етнічних дільниць.

У багатьох історичних працях вітчизняних та зарубіжних авторів¹³ зустрічаються окремі згадки про єврейські громади чи дільниці без аналізу їх АПУ. Історико-мемуарні збірники та краєзнавчі нариси окремих міст та містечок містять фрагментарні дані про етнотопографію міст у XVIII ст. та про зміни у їх розпланувальній структурі у післявоєнний час¹⁴. Важливими є ґрунтовні монографії міжвоєнного періоду та сучасні дослідження, у яких детально описано середовище та наголошено на факторах, які впливали на особливості просторового укладу дільниць галицьких міст¹⁵. Для створення комплексної картини стану міст Галичини виявилось необхідним опрацювати праці з політичної та економічної ситуації у містах у XIX ст.¹⁶ Крім того, у загальній історії урбаністики України та регіону, в історико-містобудівельних нарисах міст зустрічаються окремі згадки про єврейські дільниці¹⁷. Сучасними авторами розглядається образ Єрусалиму як "граду Божого" та прототипу, середньовічного або ж єврейського міста¹⁸. Окремими авторами¹⁹ розглядалися питання збереження архітектурної спадщини єврейських громад Західної України. У Ізраїлі започаткована багатотомна серія історичних путівників по містах України²⁰, в яких проживали значні єврейські громади. Подільським містам присвячений перший випуск, у якому вітчизняними та зарубіжними дослідниками²¹ виявляються пам'ятки архітектури та культури євреїв, розглядається питання впливу єврейських громад на формування

¹⁰ Карпінєц Я., Мотилєвіч Є., Фрас З.

¹¹ Бредєсці С., Гаккет Б., Годль К., Деміан Ф.А., Коль Й. Дж., Краттер Ф., Рорер Й., Траунпаур А.Г., Фойєрабенд К., Шмідль А.

¹² Володиміров В., Головацький Я., Кельсєв В., Немцевіч Ю.

¹³ Балінські М., Баронч С., Богудька М., Бравер А., Будзинський З., Владімірський-Буданов М., Вурм Д., Гольдберґ Й., Горн М., Гульдон З., Доманіцький В., Дорфлеруна А., Зіморівіч В., Зубрицький Д., Ісаєвич Я., Кірік Ф., Кучера А., Лєсяняк Ф., Ліпінські Т., Логов Н., Меріновіч Т., Площанський В., Полочкувна Н., Пулчвартек Й., Сокальські Б., Ступніці Г., Сухояд Г., Токаж В., Шаранєвич І., Янечек А.

¹⁴ Бєзв М., Бігуш Я., Дік І., Недзєвські М., Пастух Р., Пелєнський Т., Созанський І.

¹⁵ Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki. - Lwow, 1909; Евреи во Львове (XIII - первая половина XX в.). - Львов, 1994.

¹⁶ Білєцький С., Грушевський М., Ісаєвич Я., Крип'якевич І., Кубійович В., Субтельний О., Білєцький С.

¹⁷ Бєзв М., Білик М., Кузьмич О., Мих Р., Могитич І., Могитич Р., Петришин Г., Посацький Б.,

Рудніцький А., Тимофєнко В., Трегубова Т., Черкєс Б.

¹⁸ Кравцов С., Криворучко Ю., Олійник О.

¹⁹ Горський В., Пастух Р., Проскура О., Фільваров Т., Ходорковський Ю., Хонігман Я.

²⁰ Исторический путеводитель "100 еврейских местечек Украины" - Иерусалим - Санкт-Петербург, 1997.

²¹ Баняч М., Барєр С., Гельстон Й., Гершт А., Дашєвська О., Дворкін І., Димшиц В., Зєльєр А., Кальніцький М., Королева А., Кравцов С., Крайзман І., Левін В., Ліфшиц Ю., Лукін В., Мєламєд Е., Носоновський М., Окс В., Рохліна О., Соколова А., Тублі М., Хашє А., Хаєцька С., Хаймович Б., Хейфец М., Ходорковський Ю., Шубінський В.

просторового середовища та архітектурного ландшафту містечок. Сучасні публікації²² присвячені висвітленню історії, традицій та культури різних націй, що жили у містах Галичини. Традиція вивчення пам'яток архітектури єврейських громад²³ нещодавно доповнилась у професійній літературі новими маловідомими матеріалами²⁴. У 1988-1998 рр., архітекторами інституту "Укразхідпроектреставрація"²⁵ проводились обстеження, фіксація та паспортизація синагог на теренах України. Крім того, увага окремих дослідників²⁶ присвячена також вивченню житлової архітектури єврейських дільниць та проблемам актуальності збереження спадщини єврейських громад Західної України. У якості джерел інформації використані різномірні матеріали, у т.ч. статистичні дослідження²⁷, література енциклопедичного характеру²⁸, переписи населення Галичини періоду Австро-угорської монархії²⁹.

У сукупності опрацьована література стала важливою інформаційною базою для проведення даного дослідження. Аналіз публікацій попередників засвідчує, що, незважаючи на велику кількість опрацювань вітчизняних та зарубіжних авторів, єврейські дільниці як цілісність у містах Галичини не розглядалися, аналіз їх АПУ не проводився.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВОГО УКЛАДУ ЄВРЕЙСЬКИХ ДІЛЬНИЦЬ

Дослідження АПУ єврейських дільниць та проведення їх композиційно-розпланувального аналізу базується на використанні та опрацюванні документальних архівних джерел. Дослідження передбачає використання сукупності методичних підходів:

- метод першоджерел - як базовий, в якому віддається перевага звертанням до оригіналів - архівних документів, а інші джерела приймаються лише як допоміжний матеріал. Застосування цього методу дозволило провести історико-генетичний аналіз домоволодінь різних націй та на його основі виявити розташування єврейських дільниць у розпланувальній структурі міст;

- застосування методу типологічної класифікації дозволило охарактеризувати величину єврейських дільниць, визначити типи територіального розподілу єврейського населення у містах

²² часопис "Галицька брама". - Львів, 1997. - № 10-11. - "Євреї Львова". - автори: Байбула Л., Гельстон Й., Гранкін П., Вуйцик В.

²³ Геврик Т., Гельстон Й., Кравцов С., Ліфшиц Ю., П'ехоткі М. і К., Ходорковський Ю.

²⁴ Синагоги України // Вісник інституту "Укразхідпроектреставрація". - Львів, 1998.

²⁵ Бачинська Л., Бойко О., Глинка С., Демішко Е., Дмитрович Л., Могитич І., Могитич Р., Слободян В., Антонюк О., Горбач З., Король М., Лагуш З., Микитин Я., Михайлишин Р., Мосюк М., Пашина В., Пилип'юк А., Помазова Л., Проайло Т., Скепко Л., Сороколіт О., Фуголь І., Хмилевський П., Цимбалюк С., Чорний О., Чурилик Я., Чушак М. та інші.

²⁶ Барер С., Рибчинський О., Соколова А. Фільваров Т., Ходорковський Ю.

²⁷ Барвінський В., Бізінгер, Бредецькі С., Карпінєц Я., Коль Й. Дж., Кордуба М., Краггер Ф., Кубійович В., Лютман Т., Марк Р. А., Міколаєвич Я., Охримович Я., Пілат Т., Рапацькі В., Рувоскі Т.

²⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego... (1880-1890 pp.); Еврейская энциклопедия... (1910-1913 pp.); Історія міст і сіл УРСР... (1960-1970 pp.)

²⁹ Statistische Uebersichten von Galizien... (1823); Statistiktablelle, Taffeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie (1828, 1830, 1857); Bevoelkehrung und Viehstand... (1869); Special-Orts-Repertorium von Galizien... (1880, 1890); Gemeindelexikon von Galizien ... (1900); Allgemeine Verzeichniss ... (1910); Die Ergebnisse der Volkszählung... (1910)

та типологію міст по ступеню змін у їх історично сформованій розпланувальній структурі, викликаних територіальним розвитком єврейських дільниць;

- метод морфологічного аналізу дозволив визначити форми АПУ єврейських дільниць, виявити їх еволюцію у розпланувальній структурі міст, знайти композиційні особливості;

- графоаналітичний метод (побудова графіків, діаграм) та статистичне опрацювання даних (кількість будинків, щільність забудови, густота та кількість населення) використані для проведення порівняльного аналізу об'єктивних характеристик єврейських дільниць;

- натурні обстеження використані при виявленні сучасного стану збереженості архітектурної спадщини колишніх єврейських дільниць та обґрунтуванні її цінності з метою охорони та подальшого використання.

У результаті проведених у 1995-2000 рр. архівних пошуків для 68 міст Галичини віднайдено численний картографічний та доповнюючий його описовий матеріал середини XIX ст., що дозволило провести дослідження АПУ єврейських дільниць в одному часовому зрізі. Вищезгадані документи були масово виконані у 1830-1860 рр. Крайовою земельною податковою комісією Міністерства землеробства та аграрних реформ окремими томами для кожного населеного пункту з метою їх оподаткування. Автором зроблено вибірку архівних документів окремо для кожного із досліджуваних міст. Повний комплект інструменту дослідження включав: а) "Кадастрові карти...": ЦДІАУЛ³⁰, фонд 186, опис 1, 4-10, 12-14, 16, 22, 23, всього - 56 одиниць зберігання; б) "Журнали обліку та плани земельних ділянок..., Польові ескізи...": ЦДІАУЛ, ф.186, оп.1, 7, 13, 23, всього - 41 од. зб.; в) "Журнали обліку земельних ділянок із зазначенням власників...": ЦДІАУЛ, ф.186, оп.1, 2, всього - 28 од. зб.; г) "Картотеки, журнали, алфавітні покажчики та зведені переліки землевласників..., Подвірні та зведені описи земельного майна. ЦДІАУЛ, ф.186, оп.1, всього - 32 од. зб.

Застосування методу першоджерел дозволило виявити розташування єврейських дільниць у містах та їх якісні і кількісні характеристики. Схеми визначення власності (карти нерухомостей) виконані методом співставлення нумерації будинків власників-євреїв, зазначеної у документах пунктів в, г, з ідентичною нумерацією будинків, зазначеною у документах пунктів а, б. Утворені таким чином схеми стали основою для застосування решти методів дослідження, які у повній мірі дозволяють розкрити специфіку та особливості формування АПУ єврейських дільниць. Проведені за описаною методикою дослідження дозволили підготувати варіанти гіпотетичних реконструкцій об'ємно-просторового вирішення втраченої на сьогодні забудови єврейських дільниць.

В якості робочої гіпотези висунуто припущення, що довготривале проживання євреїв у спеціально виділених дільницях спричинилося до змін у розпланувальній структурі історично сформованих міст Галичини. АПУ єврейських дільниць підпорядковувався певним закономірностям, зорієнтованим на етнічно-релігійні традиції євреїв. Таким чином, виникло специфічне архітектурне середовище, яке вплинуло на формування архітектурного образу міст Галичини.

³⁰ ЦДІАУЛ - Центральний державний історичний архів України у м. Львові

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ЗАБУДОВИ ЄВРЕЙСЬКИХ ДІЛЬНИЦЬ У МІСТАХ ТА МІСТЕЧКАХ ГАЛИЧИНИ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Для Європи були характерними різні міграційні рухи, спричинені насамперед релігійними переслідуваннями. Релігійна нетерпимість до іудеїв продовжувалась тисячоліттями з періодами певної лібералізації та наступних обмежень.

З XI ст. починається єврейська міграція із Західної до Центральної Європи із закладенням перших поселень. На XV ст. припадає період масових міграцій у Східну Європу. Єврейські ділянки формувались тут на спеціально виділених територіях - гетто. З ростом чисельності єврейського населення у кінці XVI - та у XVII ст. у більшості європейських міст єврейські забудовання з'являються поза межами визначених кварталів.

Від початку формування мережі міст в Україні в етнічному складі міського населення спостерігаються різні етнічні вclusions. Галицькі князі запрошували євреїв оселятися та брати активну участь у розбудові новозакладених міст, а після надання містам магдебурзького права сюди почало мігрувати єврейське населення із країн Західної та Центральної Європи, втікаючи від релігійних переслідувань. З кінця XIV ст. у західноукраїнські землі через Польщу емігрують єврейсько-ашкенази із Німеччини, Австрії та Богемії. Особливо інтенсивним їх переселення стає наприкінці XV ст., коли Польсько-литовська держава приймає до себе колоністів, стимулюючи економічний розвиток краю. У II пол. XVI ст., у період найактивнішого містоутворення у Галичині, у новоповсталих містах одразу з'являються нові єврейські громади. Євреї емігрують із королівських міст до нових поселень, отримуючи від їх власників торгові та промислові привілеї.

Магдебурзьке право передбачало роздільне проживання різних націй у містах. Міста отримують багатонаціональну структуру, де кожна етнічно-релігійна громада займає у розпланувальній структурі окремі вулиці чи квартали, керуючись власним управлінням, правами, використовуючи при цьому територію міста згідно етнічних містобудівельних традицій. У більшості новозакладених приватних міст нового часу територія міста міською владою відразу була поділена між національними громадами, проте окремі міста користувались привілеєм, який забороняв євреям оселятися у цих містах, наприклад Дрогобич, Кам'янка-Бузька, Мостиська, Самбір, Стара Сіль, Старий Самбір. До кінця XVI ст. у містах з'являються відокремлені вулиці, часто відділені мурами, ровами та брамами від решти частин міста.

У XVII ст. у містах поступово зникають обмеження щодо поселення євреїв, які прибували із Західної Європи. Найбільший приплив єврейського населення припадає на кінець XVII - початок XVIII ст., коли у багатьох містах, знищених татарськими нападами, Північною війною та епідеміями, відбулося значне зменшення міського населення. Із ростом економічної кризи Речі Посполитої власники міст надавали євреям все більше прав та привілеїв.

На відміну від Західної Європи організація спеціально виділених територій для проживання євреїв - гетто у містах Галичини не була масовим явищем і мала місце лише в окремих містах (Наприклад: Львів, Самбір, Городок, Дрогобич). Вхідження євреїв у структуру міста було поступовим і відбувалося шляхом викупу, оренди або побудови нових будинків, причому колишні

власники переселялися на периферію міст або передміські території. Забудова єврейської дільниці формувалась та територіально розвивалась, як правило, довкола синагоги, яка традиційно була духовним та композиційним центром АПУ дільниці і мала багатофункціональне призначення. Формування єврейських дільниць залежало від: існування обмежень або привілеїв для проживання у місті, функціонального призначення міста, професійної діяльності євреїв, топографії території, виділеної для поселення, величини міста та єврейської громади.

З аналізу концентрації єврейських громад Галичини кінця XVIII ст. випливає, що у більшості міст євреї жили групами, що не перевищували 500 - 1000 осіб. У II половині XIX ст. їхня чисельність значно зросла і у великих містах єврейські громади нараховували 10 - 15 тис. осіб (Броди, Коломия, Львів³¹, Станіславів, Тернопіль), у середніх - 2-7 тис. осіб (Белз, Бережани, Бібрка, Глиняни, Підгайці, Рава-Руська, Яворів тощо), а у малих - у межах від 300 - до 2000 осіб (Мельниця, Мостиська, Хирів, Янів тощо). Друга половина XIX ст. характеризується зняттям у всіх містах обмежень на проживання євреїв поза межами виділених дільниць. Найбільш привабливими для заселення стали комерційно важливі шляхи та вузли.

У XIX ст. сформувались три головні типи територіального розподілу єврейського населення у містах Галичини. Тип I - значне заселення середмістя (60% - 80%) виявлено у містах, які переживали економічне піднесення, або де від початку не було обмежень до поселення у них євреїв. Вони володіли широкими правами щодо придбання нерухомостей, викупу або оренди будинків від інших міщан, побудови нових будинків (Белз, Болахів, Броди, Буськ, Гусятин, Добромиль, Долина, Жовква, Заліщики, Золочів, Косів, Перемишляни, Підгайці, Тернопіль, Рава-Руська, Рогатин, Снятин, Сокаль, Стрий, Судова Вишня, Тисмениця, Чортків, Щирець³²). Тип II - часткове заселення середмістя (30% - 60%) виявлено у містах, які в силу різних економічних та правових обмежень були малопривабливими для євреїв (Берездівці, Бібрка, Галич, Городенка, Заложці, Збараж, Калуш, Кам'янка-Бузька, Кути, Маріампіль, Мостиська, Нове Місто, Рудки, Скалат, Солотвино, Старий Самбір, Фельштин, Янів). Тип III - утворення особливого "єврейського міста" на передмісті виявлено у містах, де тривалий час існувала заборона поселення євреїв у середмісті (Городок, Дрогобич, Самбір), або коли єврейська громада великого міста була значною, а територія для проживання обмежувалась (Львів).

У територіальному розвитку єврейських дільниць (1772-1914 рр.) простежуються чотири характерні форми, зокрема: 1- локалізація єврейського населення в окремих кварталах у середмісті; 2 - принцип лінійного розвитку дільниці внаслідок заселення євреями приринкових дільниць шляхом викупу чи оренди нерухомості від інших міщан та побудови нових будинків; 3 - принцип оточення середмістя внаслідок поширення єврейської забудови вздовж торгових шляхів міста; 4 - принцип переносу дільниці спостерігається із виникненням нових центрів тяжіння - сакральних та громадських будівель єврейської громади.

³¹ Львів потребує особливого розгляду, оскільки згідно зі статистичними даними перепису населення станом на 1890 р. у місті проживало 36130 іудеїв.

³² Для типів I, II приведено міста, для яких віднайдено статистичні дані щодо розселення євреїв виключно у середмістях; для решти міст ці дані включають також передмістя

Таким чином, наприкінці XVIII та у XIX століттях більшість приринкової забудови перейшла у власність міщан-євреїв. Отже, слід розрізняти еволюційно сформовані єврейські дільниці, де протягом тривалого часу формувались риси самобутнього АПУ і які були духовно-культурними центрами євреїв у містах та дільниці із новонабутою у XIX ст. житловою та торговою нерухомістю.

РОЗДІЛ 4. АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВИЙ УКЛАД ЄВРЕЙСЬКИХ ДІЛЬНИЦЬ У МІСТАХ ТА МІСТЕЧКАХ ГАЛИЧИНИ У КІНЦІ XVIII - НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ ТА ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКИ

Народи, які переселялись з інших країн на територію Галичини, несли з собою свою традиційну етнічну містобудівельну культуру, пов'язану із релігійними та етнографічними особливостями. У формуванні АПУ єврейських дільниць спостерігається орієнтація на ідейний образ "граду Божого", який визначав стійкі символічні форми, що виражались у композиційному поєднанні споруд.

Традиційна забудова єврейської дільниці у середніх та малих містах включала: 1) духовні інституції (синагогу, молитовні будинки); 2) соціальні інституції (доми науки, школи, адміністративні будинки громади); 3) інституції громадського обслуговування (ритуальні лазні (одночасно як і духовна інституція), будівлі ритуальної різні тварин); 4) житлово-ремісничо-торгову забудову. У більших містах комплекс традиційної забудови включав також будинок шпиталю, суду, ратуші, притулки для сиріт та перестарілих, цехові товариства (купців, лікарів, адвокатів та ін.), гімназії, друкарні, театри, садибу рабина або цадика. У таких містах, окрім Великої синагоги, було декілька менших синагог, клойзів, молитовних будинків, цехових божниць. Найважливішими композиційними домінантами АПУ дільниць були - синагога та цвинтар, які одночасно посідали провідну ідеологічну роль.

АПУ єврейських дільниць можна класифікувати морфологічно на: квартальний, де головні розпланувальні осі вулиць перетинаються; вуличний з однією-двома паралельними вулицями; розосереджений, а також по щільності на щільний та дисперсний. АПУ у зв'язку із притаманною йому дисперсією часто трансформувався і набував змішаних форм: вулично - квартальної, квартально - розосередженої, вулично - розосередженої та ін.

Особливістю АПУ єврейських дільниць були поздовжні розпланувально - композиційні осі. Посередині головної осі, як правило, розташовувалась синагога. Головна вісь використовувала існуюче розпланування міста і спрямовувалась паралельно до однієї із сторін Ринку чи міських мурів, водойм, рідше в бік розташування єврейського цвинтаря. Житлово-ремісничо-торгова забудова формувалась по паралельних та перпендикулярних, по відношенню до головної осі другорядних осях навколо синагоги та комплексу громадських споруд. Таким чином, АПУ дільниць набував "веретеноподібного" вигляду.

Архітектурне вирішення забудови у середовищі єврейських дільниць перш за все залежало від майнового стану власників, впливів міського середовища та особливостей регіональної

архітектури. Саме тому у багатих єврейських дільницях великих міст сформувалася архітектура під впливом тогочасних архітектурних стилів з капітальною забудовою вищого стандарту, а у містечках переважала, як правило дерев'яна, менш якісна забудова. До характерних особливостей житлової архітектури єврейських дільниць слід віднести: 1) функціональні особливості, пов'язані із професійною діяльністю євреїв (поєднання житлових будинків із ремісничими будівлями, кошарними крамницями, торговими ятками, влаштування заїздів); 2) відображення релігійних особливостей (влаштування в конструкції даху розбірної прибудови для святкування ритуального куреню; обов'язкова наявність у кожному житловому будинку мезузи (футляру з текстами молитов, написаними на прямокутному куску пергаменту), прикріпленої до правого боку одвірку вхідних дверей будинку; наявність декоративної таблички із символічним зображенням та написом релігійного змісту на внутрішній східній стіні будинку); 3) релігійно-етнічні впливи (розписи інтер'єру з перевагою рослинного орнаменту, блакитний колір фасадів та інтер'єру).

Єврейське розселення у містах та містечках Галичини внесло зміни у розпланувальну організацію середмість, які залежали від категорії міст та величини єврейських громад. Структурний аналіз АПУ єврейських дільниць проведено за такими ознаками: величина дільниці, її структура та відмінність від історично сформованої розпланувальної структури середмістя, категорія міста, величина єврейської громади міста. Це дозволило виділити три основні типи та її підтипи:

Тип А - характеристики АПУ єврейських дільниць не внесли суттєвих змін у історично-сформовану розпланувальну структуру середмістя: АІ - виявлено у випадку утворення єврейської дільниці за межею середмістя: "Гниш" у Городку, "Лан" у Дрогобичі, Краківське передмістя у Львові, "Бліх" у Самборі. Площа таких дільниць складає 5-8 га; АІІ - виявлено у випадку проживання у великому місті (10-30 тис. чол.) великої єврейської громади (10-15 тис. осіб). Наприклад³³ - Броди, Коломия, Львів, Тернопіль. Площа такої дільниці складає 8 га; АІІІ - виявлено у випадку проживання у малому місті (1-4 тис. чол.) малої єврейської громади (300 - 2000 осіб), яка не могла внести істотних змін у розпланувальну структуру міста. Наприклад: Богородчани, Жидачів, Мостиська, Нараїв, Нове Місто, Рудки, Солотвино, Стара Сіль, Старий Самбір, Судова Вишня, Фельштин, Хирів, Щирець, Янів. Площа дільниці тут складає 3 га.

Тип Б - єврейські дільниці охоплюють близько 1/4 площі всього середмістя. Їх АПУ носить певні риси самобутності, які відрізняються від попередньої розпланувальної структури середмістя. До типу Б зараховані окремі великі та переважно середні міста (4-10 тис. чол.) із єврейськими громадами середньої величини (2-7 тис. осіб). Наприклад: Белз, Бережани, Бібрка, Болахів, Буськ, Глиняни, Жовква, Золочів, Маріампіль, Підгайці, Рава-Руська, Стрий, Яворів. Площа єврейської дільниці складає 5 га.

Тип В - єврейські дільниці охоплюють близько 1/2 площі середмістя, включаючи ринкову площу та приринкові парцелі. Характеристики АПУ єврейських дільниць значно відрізняються від попередньої розпланувальної структури середмістя. До цього типу належать окремі середні та в

³³ для типів АІ, АІІ, Б, В в основному тексті дисертації приведені міста, для яких у достатній для проведення композиційно-розпланувального аналізу кількості віднайшло інструменти дослідження (статистичні матеріали та архівні документи)

більшості малі міста із єврейськими громадами переважно середньої величини. Наприклад: Берездівці, Городенка, Калуш, Микулинці, Озеряни, Перемишляни, Скалат, Сокаль, Чортків, Язловець. Площа таких дільниць складає 3-5 га.

Зміни у етнічному складі міста викликають утворення етнічних дільниць на основі відмінних факторів, які суттєво впливають на його попередню історично сформовану розпланувальну структуру. Так, наприклад: зводиться велика споруда синагоги - як композиційний центр АПУ єврейської дільниці; змінюється функціональне вирішення будинків (напр.: рядова житлова забудова присадибного типу змінюється на заїзди із влаштуванням великих наскрізних проїздів); влаштовується нова вулична структура, змінюється трасування вулиць та провулків, виникнення коротких, вузьких вуличок та проходів без чітко вираженого напрямку, змінюється їх форма та ширина шляхом поступового зсуву будинків у глибину кварталу та навпаки; використання будівельних парцел та внутрішнього простору кварталів (повністю відсутня парцеляція та загосподарювання ділянок (городів), будинки виходять як торцевими так і поздовжніми фасадами на головні вулиці, наявність значної кількості хаотичних тимчасових прибудов без фіксації ліній забудови (особливо на затиллі), спостерігається дрібнення та ушільнення забудови шляхом переділу будинків на кількох власників, міжбудинкові проходи або дуже вузькі (1-3 м), або надто широкі (на ширину 1-2 будинків), житлові будинки відрізняються розмірами; орієнтацією та якістю забудови (у великих містах переважають 2-4 поверхові капітальні будинки, у малих та середніх 1-2 поверхові, у більшості - дерев'яні), виникають загальні дворові простори, додаткові локальні площі різної форми, членування міського простору на квартали укрупнюється або подрібнюється до міні-кварталів із 5-6 будинків); наявність посередринкової забудови, розташованої тисними рядами, яка виконує торгові функції; перетворення регулярної забудови на дисперсну.

В окремих містах перепланування торкалось і ринкової площі. Спостерігаються наступні зміни: фронт ринкової забудови збережений (щільний або з утворенням додаткових проходів до ринку); 2) фронт ринкової забудови частково втрачений (на ширину 1 будинку); 2) змінене функціональне вирішення будинків (виникнення заїздів) та їх постановка (як торцевими так і поздовжніми фасадами); 4) влаштування додаткових проходів та проїздів у внутріквартальному просторі: від ринку у глибину дільниці та паралельно до сторін ринку; 5) організація додаткових площ з новими центрами тяжіння у приринковій забудові (сакральні споруди єврейських громад) та наявність посередринкової забудови, яка виконує торгові функції.

РОЗДІЛ 5. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗАБУДОВИ КОЛИШНІХ ЄВРЕЙСЬКИХ ДІЛЬНИЦЬ

У кінці XIX ст. просторовий розвиток єврейських дільниць припиняється внаслідок чергових міграцій єврейського населення, а їх композиційно-просторові характеристики зазнають певних змін. Початком втрати своєрідності АПУ стало впровадження у 1880-1890 рр. у всій Австро-

Угорщині будівельного права, яке почало вводити типове будівництво. Проводиться планомірна забудова міст згідно червоних ліній, особливо після частих пожеж. Подальша еволюція єврейських дільниць поділяється на три етапи.

I етап (1918-1939 (41) рр.). На територіях єврейських дільниць проводиться часткове впорядкування території: заміна дерев'яної забудови мурованою, впорядкування вуличної мережі, проведення благоустрою. Проводиться укрупнення домоволодінь, дрібна забудова скуповується з метою зносу, а на викуплених ділянках зводяться нові великі будівлі.

II етап (1939-1945 рр.). Під час Другої світової війни, як правило, в єврейських частинах міст були влаштовані гетто, в яких планомірно після знищення єврейського населення знищувались окремі будинки, вулиці та цілі міські квартали. У значній мірі території єврейських дільниць були перетворені на руїни та пустки.

III етап (1945-1990 рр.). Єврейські дільниці як зруйновані, пустуючі території в найбільшій мірі відобразили процеси просторово-територіального розвитку західноукраїнських міст. У 1945-55 рр. - проектування регулярних рівновеликих кварталів; 1956-80 рр. - впровадження великопанельної, типової забудови, внаслідок чого відбулися зміни просторових масштабів цих дільниць. У результаті території колишніх єврейських дільниць були повністю переплановані, втрачено структуру вулиць і провулків, своєрідність та специфіку просторового укладу міст. У 1981-90 рр. у зв'язку із динамічним ростом обласних центрів відбувається занепад малих міст. Проявляється тенденція відродити регіональну архітектуру типовими формами та відновити роль історико-архітектурної спадщини в міському просторі, проте території колишніх єврейських дільниць залишаються поза увагою.

Таким чином, єврейські житлові дільниці у містах Галичини із своїм традиційним АПУ у більшості втрачені. Житлова забудова колишніх єврейських дільниць існує тепер поодинокими пам'ятками. До сьогодні на теренах Західної України збереглися окремі найцінніші комплекси житлової забудови єврейських дільниць Буська, Бучача, Варяжа, Кам'янки-Бузької, Краківця, Нижанкович, Яворова. Розпорошено збережені ансамблі забудови єврейських дільниць у Бродях, Добромилі, Дрогобичі, Журавно, Коломиї, Кременці, Львові, Скалі Подільській, Скалаті, Стрию, Підгайцях, Підкамені, Хирові. Цінність архітектурного середовища єврейських дільниць полягає в організації архітектурного простору, у якому створений комфортний масштаб об'ємів внаслідок: невеликої поверховості; розкриття простору назовні (влаштування затишних галерей, відкритих ганків, веранд, аркад, мансард, виступаючого об'єму вхідного вузла); гармонії силуетів забудови із місцевим ландшафтом, що надає історичному середовищу міст неповторної своєрідності.

Найбільш збереженими є будівлі синагог, хоча внаслідок реконструкцій післявоєнного періоду вони втратили стильові ознаки сакральних споруд, внутрішнє планування та архітектурний вистрій інтер'єру змінено. Так, у 51 місті Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей обстежено 72 синагоги³⁴. З них: 11 - знаходяться в руїні або перебувають у занедбаному стані, 55 - перебудовані, реконструйовані, пристосовані для інших потреб, лише 6 - добре збережені. Давні єврейські цвинтарі із надгробними стелами найбільше збереглися у Бродях,

³⁴ натурні обстеження синагог проведені інститутом "Укрзахідпроектреставрація" у 1988-98 рр.

Підгайцях, Косові, Бурштині, Збаражі, Роздолі, хоча більшість із них перебуває у незадовільному стані; у вигляді пустих просторів - у Самборі, Золочеві, Сасові тощо.

Автентичні єврейські дільниці практично у всіх містах Галичини безповоротно втрачені. Насамперед необхідно провести роботи по виявленню та фіксації усіх вцілілих цінних пам'яток архітектури євреїв. Перед початком проведення реставраційних робіт необхідно враховувати первинні функції забудови і можливість споруди виконувати сучасні функції. У випадку, коли споруда пристосовується під іншу функцію, рекомендується зберігати архітектурно-естетичний образ будівлі з відтворенням первинних фрагментів та збереженням різночасових прибудов та перебудов. У випадку великого історико-архітектурного значення споруди рекомендовано пристосувати її під музейні функції. Якщо споруда знаходиться в руїні - необхідно здійснити її консервацію. Належне значення потрібно надати збереженню спадковості композиційних засад дільниць. Для цього найбільш збереженим територіям колишніх єврейських дільниць потрібно надати статус пам'яtkово - охоронних зон, як, наприклад, у Белзі (центрі хасидської релігії), Вижниці, що сприятиме поживленню міжнародного туризму в Україні.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. У європейській науці опрацьовано особливості формування єврейських поселень, найбільша увага приділена дослідженню окремих пам'яток єврейської архітектури, у першу чергу синагог. На підставі історико-архітектурних досліджень науковцями було обгрунтовано і виконано ряд проєктів для реконструкції окремих найбільш збережених єврейських кварталів міст.

Виявлено, що єврейські поселення були масово поширені у містах Галичини, найбільше з усіх європейських країн. Комплексне вивчення внеску єврейських громад у формуванні архітектурної спадщини міст Галичини в Україні не проводилось. Традиційно вивчаються окремі пам'ятки архітектури євреїв, проводиться паспортизація збережених споруд синагог. Загалом інші типи забудови недостатньо досліджені, не приділена увага дослідженню єврейських дільниць в цілому, а їх АПУ зовсім не опрацьований. Це створює проблеми у виявленні історико-містобудівних особливостей архітектурної спадщини міст Західної України та її збереження.

2. В основу опрацьовання методики дослідження покладено аналіз документальних картографічних та письмових архівних джерел, що дозволило виявити розташування єврейських дільниць в історично-сформованих містах Галичини, провести аналіз їх забудови та виконати варіанти гіпотетичних реконструкцій об'ємно-просторового вирішення втрачених на сьогодні єврейських дільниць.

3. Виявлено, що на міграцію євреїв до Галичини суттєвий вплив мали політичні та економічні чинники, змінні по своїй дії у різні історичні періоди. Наймасовішим із всіх іноземних було єврейське розселення, в результаті якого у містах Галичини сформувалась забудова єврейських дільниць. У територіальному розвитку цих дільниць простежується утворення чотирьох характерних принципів: - локалізації єврейського населення в окремих кварталах у середмісті; - лінійного розвитку дільниці; - оточення середмістя; - переносу дільниці.

4. У формуванні АПУ єврейських дільниць відобразились традиційна етнічна містобудівна культура євреїв, пов'язана із релігійними та етнографічними особливостями. Головна ідея творення єврейської дільниці полягала в локалізації її забудови навколо головної сакральної споруди - синагоги, яка була композиційною домікантою та центром просторового устрою дільниці. Її спорудження було початком формування та подальшого територіального розвитку єврейських дільниць.

5. Досліджено, що АПУ єврейських дільниць морфологічно можна класифікувати на: квартальну, вуличну та розосереджену структуру, а також по щільності на: щільну та дисперсну. Виявлено, що дисперсна вулично-квартальна форма АПУ єврейських дільниць була найпоширенішою. Визначено, що особливістю АПУ єврейських дільниць було творення у історично-сформованому міському організмі головної розпланувально - композиційної осі дільниці. Посередині головної осі, як правило, на площі розташовувалась синагога. Житлово-торгово-ремісничка забудова формувалась по другорядних осях, які відходили від головної, а навколо площі формувалась духовно-громадський центр дільниці.

6. Виявлено, що у великих містах із великими громадами (тип А) завдяки інвестиціям єврейського капіталу, утворились дільниці із забудовою високої якості, які практично не внесли істотних змін у розпланувальну структуру середмість. АПУ єврейських дільниць у середніх (тип Б) та особливо у малих містах та містечках (тип В) змінює первісні планові закладення міст регулярного характеру. У ряді міст під впливом фактору єврейського розселення відбувся суттєвий вплив на їх попередню історично-сформовану розпланувальну структуру: змінене функціональне призначення будинків, використання будівельних парцел та внутрішнього простору кварталів. Перепланування торкалось також і ринкових площ: змінена постановка будинків, влаштовано додаткові проїзди та проходи, організовано додаткові площі.

7. 3 ІІ пол. XIX - до поч. XX ст. просторовий розвиток єврейських дільниць припиняється у зв'язку із значною еміграцією євреїв на Захід. Композиційно-просторові характеристики єврейських дільниць зазнають певних змін під впливом т.зв. "будівельного права", яке жорстко регламентувало норми забудови, передусім у більших містах. У цей період проводилась лише часткова перебудова, заміна дерев'яної забудови мурованою, впорядкування вуличної мережі. Ці тенденції є властивими і для I пол. XX ст. Під час Другої світової війни єврейські дільниці у Галичині були практично повністю зруйнованими. У післявоєнний період із впровадженням на території колишньої УРСР типового будівництва на місці зруйнованих єврейських дільниць виникли нові житлові мікрорайони чи громадські центри. Просторовий уклад та регіональний характер забудови більшості міст був значно спотворений, а в окремих містах втрачений остаточно.

8. Система нових чинників та сформовані потоки релігійного туризму євреїв у Галичині зумовлюють опрацювання системи заходів по охороні територій колишніх єврейських дільниць. У першу чергу необхідно провести роботи по паспортизації уцілілих цінних пам'яток архітектури євреїв. Введення будь-яких містобудівних вирішень повинно опиратись на аналіз цінності міської території, тому територіям колишніх єврейських дільниць необхідно надати статус пам'ятокво -

охоронних зон. Території колишніх єврейських дільниць потрібно розглядати не відокремлено, а у системі архітектурно-історичної експозиції міста. Реалізація таких заходів, у першу чергу, у містах типів Б, В дозволить перетворити окремі міста-історичні осередки єврейських поселень у регіональні центри міжнародного культурного та релігійного туризму в Україні, що, у сучасних умовах, матиме без сумніву окрім ідеологічного, важливе економічне значення.

Публікації автора за основними результатами та положеннями дисертації:

Статті у наукових виданнях

1. Бойко Х. Вплив етнічної структури міст на зміни їх планування в XIX столітті// Вісник ДУ "Львівська політехніка". Архітектура. № 358. -Львів, 1998. - С. 126-133.
2. Бойко Х.С. Єврейський квартал у планувальній структурі середмістя Кам'янки-Бузької у XIX столітті // Вісник ДУ "Львівська політехніка". Архітектура. № 375. - Львів, 1999. - С. 217-220.
3. Бойко Х. Етнічно-релігійна структура населення міст Галичини (1772-1918) та її відображення у розпланувальному укладі міст// Вісник ДУ "Львівська політехніка". Архітектура. № 379. Спеціальний випуск: "Книга міст Галичини". Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. -Львів, 1999. - С. 146-158.
4. Бойко Х.С. Архітектурно-планувальні трансформації міської забудови від середини XIX - до кінця XX століть (на прикладі м. Бережани)// Науково-технічний збірник КНУБА: "Містобудування та територіальне планування". Випуск № 3. - Київ, 1999. - С. 135-137.
5. Бойко Х.С. Особливості розпланувально-архітектурної організації єврейських кварталів міст Галичини у XIX столітті// Науково-технічний збірник КНУБА: "Містобудування та територіальне планування". Випуск № 4. - Київ, 1999. - С. 35-41.
6. Бойко Х. Методика дослідження планувальних структур міських поселень Галичини з врахуванням етнічного фактора// "Картографія та історія України": Збірник наукових праць. - Львів - Київ - Нью-Йорк: Вид-во Коць М.П., 2000. - С. 89 - 100.

Матеріали конференцій

7. Бойко Х. Характеристика етнічного складу мешканців м. Жовкви (на основі австрійських переписів) та його вплив на формування культурного середовища міста// Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару "Історична, мистецька та архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації та використання". -Жовква - Львів, 1998. -С. 142-148.

Газетні публікації

8. Бойко Х. Галицькі міста та містечка у поштівках кінця XIX - початку XX століть// Тижневик "Міст". - Торонто (Канада), 11-17. 06. 1999. - С. 28.

Бойко Христина Степанівна. "Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XVIII - на початку XX століть". - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури за спеціальністю 18.00.01 - Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. - Національний університет "Львівська політехніка". Львів, 2000.

Дисертацію присвячено виявленню характеристик архітектурно-просторового укладу єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XVIII - на початку XX століть. У дисертації визначено та досліджено особливості просторового укладу єврейських дільниць та проведено їх композиційно-розпланувальний аналіз. Визначено типологію архітектурно-просторових характеристик єврейських дільниць підпорядковано до історичної розпланувальної структури міст на підставі виявлення типів територіального розподілу єврейського населення у містах. Висновки роботи можуть бути використані як основа для постановки питання про охорону історичних територій колишніх єврейських дільниць та опрацювання можливостей сучасного використання пам'яток архітектури.

Ключові слова: місто, середмістя, Галичина, єврейська громада, єврейська дільниця, архітектурно-просторовий уклад, етнічна містобудівельна культура, забудова, розпланування міста.

Бойко Кристина Степановна. "Архитектурно-пространственный уклад еврейских кварталов в городах и местечках Галичины конца XVIII - начала XX веков". - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры по специальности 18.00.01 - Теория архитектуры, реставрация памятников архитектуры. - Национальный университет "Львовская политехника". Львов, 2000.

Диссертация посвящена выявлению характеристик архитектурно-пространственного уклада еврейских кварталов в городах и местечках Галичины конца XVIII - начала XX вв. В диссертации определены и исследованы особенности пространственного уклада еврейских кварталов и проведен их композиционно-планировочный анализ. Определена типология архитектурно-пространственных характеристик еврейских кварталов относительно исторической планировочной структуры городов на основании определения типов территориального распределения еврейского населения в городах. Выводы работы могут быть использованы в качестве основы для рассмотрения вопроса об охране исторических территорий бывших еврейских кварталов и возможностей современного использования памятников архитектуры.

Ключевые слова: город, центральная часть города, Галичина, еврейская община, еврейский квартал, архитектурно-планировочный уклад, этническая градостроительная культура, застройка, планировка городов.

Christina S. Boyko.

"Architectural Spatial Arrangement of Jewish Districts in the Cities and Towns of Galicia at the End of the XVIII Century - the Beginning of the XX Century." - Manuscript.

Thesis for obtaining the Ph.D. degree in architecture, programme code 18.00.01 - The theory of architecture, restoration of architectural monuments. - The National University "Lvivska Politechnika". Lviv, 2000.

The topical interest in the theme is defined by: the necessity to preserve particular manifestations of regional architecture; the need to identify the place of various ethnical groups in creating the architectural environment of Galician towns; detecting the distinctive peculiarities of the architectural spatial arrangement (ASA) of Jewish districts in Galician towns; the presently unsatisfactory way of preserving architectural monuments constituting the urban environment at large; the continually growing interest in the Jewish cultural heritage in Western Europe and the insufficiency of its study in Ukraine.

The scientific novelty of the results obtained involves: introducing documentary plans of mid XIX century Galician towns into academic use, as well as designating the sites of Jewish settlements in them; featuring the location, shape and size of Jewish districts in the towns of Galicia; identifying and examining the characteristics of the Jewish district ASA in the towns of Galicia of the latter part of the XVIII - the beginning of the XX centuries, as well as performing compositional and lay-out analyses; assessing the scope of Jewish communities contribution to the Galician towns architectural legacy. Chapters:

First: "The State of the Research of the Jewish Communities Settlements (the later XVIII - the beginning of the XX centuries)", the ways of Jewish districts (ghettos) formation, their topography, spacial arrangement, as well as architectural solution are defined. The analysis of relevant publications denotes that neither complex research, nor the compositional and layout examination of the Jewish districts ASA in the towns of Galicia have ever been conducted. The study of international publications not only has contributed to the process of accumulating information, but also has confirmed the timeliness of this study.

Second: "The Methods of Researching the ASA of Jewish Districts", the selection of research course is explained. Also, research methods are described. Moreover, the research foresees the application of combined approaches: the method of typological classification, the morphological and graphoanalytical methods, statistical analysis, natural examination. The scientific research hypothesis assumes that the Jewish districts ASA conformed to certain laws oriented toward the ethnical and religious traditions of the Jewish people. This, consequently, entailed the origin of a specific architectural environment which had an impact on the formation of the architectural image of towns in Galicia.

Third: "The Formation of Jewish Districts", factors contributing to the rise of Jewish districts in the towns of Galicia are characterized, and the major stages of their formation from the XII to the end of the XVIII centuries are identified. It has been discovered that since the second half of the XVII century, the largest from among all of the foreign settlements in the towns of Galicia proved to be Jewish ones. These communities, to varied degrees (300-15th Persons), influenced the historically formed layout structure of the towns.

Fourth: "The Peculiarities of the ASA of Jewish Districts in the Cities and Towns of Galicia at the

End of the XVIII - the Beginning of the XX Centuries", describes the traditional building system of a Jewish district. It includes: theological institutions: a synagogue, houses of prayer; social: a house of study, school, an administrative house; servicing: ritual bath-houses, houses of a ritual animal slaughtering; - residential, craft and commercial building systems. In larger cities, the complex of traditional building system also included a hospital, a court of justice, a town hall, an orphanage, as well as nursing homes, shop societies, a grammar school, printing- houses, theatres, rabbi residences. The synagogue and the cemetery which linked both the spiritual and social aspects and exerted a powerful influence on the ASA development, predominated compositionally. ASA-Forms: streets, blocks, dispersed.

Fifth: "The Current State and Problems of Former Jewish Districts Building System Preservation", the major stages of Jewish districts and territorial changes are described (1918-1939(41); 1941-44; 1945-1990). The current state of Jewish districts architectural environment preservation is defined. The European experience of Jewish communities architectural heritage preservation has been examined and the problems of their protection in Ukraine have been outlined. The ways of protection and further usage have been suggested, which, will contribute to reviving the international cultural and religious tourism in Ukraine, etc.

Key words: town, downtown, Galicia, Jewish community, Jewish district, architectural spacial arrangement, ethnic town-building culture, building system, town layout system.

Ліцензія на публікацію № 11/2000
Українська академія архітектури
Київ, вул. М. Коцюбинського, 1-а
Телефон: (044) 230-0000
Факс: (044) 230-0000
E-mail: ua@ua.net

Підписано до друку 16.11.2000 р.

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.

Друк на різнографі. Умовн. друк. арк. 1,4. Обл.-видав. арк. 0,89.

Тираж 100 прим. Зам. 495.

Поліграфічний центр

Видавництва Національного університету "Львівська політехніка"

вул. Ф.Колесси, 2, 79000, Львів

17715h

Ав 47.141

ИСП

Мист